

Kan 'ik en jij' ooit 'ik ben jij' worden?

Zijn we de religie-verlegenheid voorbij?

'Wijzend naar de peuterbijbel zegt mijn zoontje David (3) 'Boekje van God'. Over het boek dat er naast staat zegt hij: 'Koran. Ook een boekje van God.' Theologisch gezien gaat zijn peuterwijsheid misschien niet helemaal op. Wel is het een mooie interreligieuze boodschap door kleine David/Dawud/Dawid. Even later vliegt hij echter wat uit de bocht. Hij bladert door een pocket size Koran die we ooit op vakantie in Montenegro hebben gekocht. 'Boekje van God', zegt hij weer en zet vervolgens uit volle borst 'Glóóóória in Excelsis Deo!' in. Hmm... gevalletje van klok en klepel...'

Na een halve eeuw dialoog zou ik het liefst hoopvol willen zeggen: déze David is nou de ruimdenkende multireligieuze Nederlander van de toekomst! Maar bij de moslims noch bij de christenen zijn er veel tekenen van multireligieus verstaan van de werkelijkheid. In mijn aanloopperiode naar deze woorden over dialoog is de titel vele malen veranderd. Eerst noemde ik het 'dialogica'. Dat vond ik te abstract en te theoretisch. Toen werd het 'Dialoog op het vinkentouw', om iets te zeggen over de bereidwilligheid tot dialoog. Maar die kwam ik in mijn onderzoek naar moslimdeelname niet overtuigend tegen. Het mooiste vond ik 'Mij motiverende momenten van dialoog'. Maar de actualiteit kleurt mijn blik op dialoog en verleidt mij tot gedachtewolkjes als 'van christofobie bij de moslims tot islamofobie bij de christenen'. De eerste generatie migranten uit landen van herkomst, die soms 'voormalige kolonies' worden genoemd, ziet christenen soms nog als kruisvaarders die hen willen bekeren. Het huidige politieke en mediaklimaat geeft aanleiding om het over islamofobie te hebben. Toch kunnen we spreken van een belangwekkende en in mijn ogen vruchtbare dialoog in Nederland. Voor mij begon de dialoog in 1972 in Utrecht.

De eerste moskee in Utrecht was de zolderverdieping van de *Zwolsche Algemeene*. Die werd gesloopt en om een pand te kunnen kopen moesten we over financiën beschikken. We hielden inzamelingen in Nederland en Duitsland. Op een dag kwam ik terug van zo'n inzamelreis naar Duitsland, stapte uit het Centraal station in Utrecht en zie dat het dak van onze moskee, dat wil zeggen de zolderverdieping van de *Zwolsche Algemeene*, eraf is. De buitendeur staat wagenwijd open en ik loop langzaam de trappen op. Op de bovenste verdieping trof ik een chaotisch tafereel aan. De grond waarop wij onze gebeden verrichtten was nu de bovenkant van het gebouw geworden. De groene vilten vloerbedekking lag opgekruld en schots en scheef over de grond. Hier en daar lagen de koranalfabetjes waaruit de kinderen dagelijks lazen in het puin en stof. Het enige dat ik nog kon doen was die boekjes verzamelen. Ik liep nog wat nostalgisch rond en plotseling kwam er nog iemand de gebedsruimte opstappen. Hij sprak mij aan met de mededeling dat het maar goed was dat dit soort plekken verdwenen, want die waren er alleen maar om een dwaalleer in de praktijk te brengen.

Het bleek een evangeliserend christen die nogal verbaasd was dat ik als Nederlander deze plaats vertegenwoordigde en zelfs verdedigde. Het ging steeds meer de richting op van een gesprek over eindtijdverwachtingen en het laatste oordeel en dat het hoog tijd was om van mijn dwaling terug te keren. Tegelijkertijd ging langzaam de zon onder. We stonden daar op een slooppand en spraken over wat er uiteindelijk van ons zou worden. Soms is de werkelijkheid mooier dan film en vindt plaats zonder toeschouwers: daar stonden we afgetekend tegen de avondlucht, pratend over onze levensbeschouwingen. Voor mijn eigen gevoel bevond ik mij op dat moment qua sfeertekening in een film van Ingmar Bergman. Tijdloze eschatologie afgetekend tegen een langzaam rood kleurende hemel, terwijl ik met de koranalfabetjes van de kinderen onder mijn arm geklemd, samen met een

orerende evangelist, langzaam de brede trappen van het verzekeringslooppand afdaalde. Bij het afscheid voor het gebouw merkte hij op dat ik nog wel openstond voor een bespreking van 'de waarheid'. Waarschijnlijk omdat ik gedurende het gesprek vriendelijk was gebleven. 'Mijn dialoog' was begonnen!

Kort nadat het Islamitisch Centrum Nederland was opgericht en gevestigd, drong het gerucht door tot de Raad van Kerken, dat de imam van dat Turkse moslimcentrum vrij goed Nederlands sprak. Dat eerste gesprek met de Raad van Kerken (RvK) ging voornamelijk over praktische zaken en eventuele samenwerking met moslims. Een van de eerste opvallende vragen van een woordvoerder van de RvK was: 'u wilt hier nu wel moskeeën bouwen, maar zouden we het net zo makkelijk hebben in uw landen als wij daar kerken wilden bouwen of openen?' 'U treft het', zei ik, 'de twee grootste moslimgemeenschappen in Nederland, de Turken en de Marokkanen, hebben in hun land heel wat kerken.' Uit mijn antwoord bleek dat ik nog niet goed op de hoogte was van de weerbarstige geschiedenis van de christenen in beide landen. Vanaf dat moment was ik wel bij allerlei prille dialoogpogingen betrokken.

Begrip en Dialoogⁱⁱ

Dominee Jan Slomp werd op 27 oktober 1976 aangesteld als voorlichter voor de ontmoeting met moslims in de Nederlandse samenleving. Vooral dat woordje 'samenleving' is belangrijk', zegt hij, 'want het ging en gaat bij de massale immigratie van moslims vooral om een maatschappelijke uitdaging, maar wel een met een religieuze dimensie. Die religieuze dimensie mocht natuurlijk niet worden verwaarloosd. Dat gebeurde de eerste jaren wel. Daarom richtte Pater Backx in 1974 *Begrip op*.'

Slomp schetst dan zoals hij eerder zegt, 'kort de periode van de pioniers van samenwerking tussen christenen en moslims in Nederland.' Onder auspiciën van de Nederlandse Zendingsraad werd op 14 december 1974 een werkdag georganiseerd over *Moslims en Christenen in Nederland*. Het verslagboek met dezelfde titel vermeldt op het omslag: Het religieuze aspect van de aanwezigheid van moslimse buitenlandse werknemers in de Nederlandse samenleving.ⁱⁱⁱ

Zowel katholieken als protestanten hadden behoefte aan een theologische basis, die hun dialogische houding ten aanzien van moslims zou ondersteunen. Katholieken vonden die in de *Nostra Aetate* (in ons tijdgewricht) die het Tweede Vaticaanse Concilie op 20 oktober 1965 aanvaardde. De Wereldraad van Kerken kwam niet snel met een parallelle tekst. In 1984 – ach wat is een jaartal – kwam de opdracht van de gereformeerde synode van Dokkum, die was geformuleerd naar aanleiding van de verdediging van 'een dialogische benadering en omgang met moslims waarin ruimte is voor getuigenis, maar waarin het hoofdaccent ligt op dienstverlening en samenwerking'. Tijdens de bespreking wees Dr. G. Manenschijn^{iv} op de parallel 'Kerk en Israël' - 'Kerk en Moslims' en vroeg zich af of we moslims pas serieus gaan nemen, als ze ernstig gestigmatiseerd worden zoals de joden weleer. Hij stelde dat de moslims en het christelijke geloof er te goed voor zijn om hen in hun achterstandsituatie het christelijk geloof op te dringen. Ook professor Wessels dringt er bij synode op aan de moslims als kinderen van Abraham theologisch serieus te nemen. Na deze diepgaande bespreking besluit de synode de deputaten op te dragen: 'zo mogelijk in samenwerking met andere kerken een kerkelijke getuigenis voor te bereiden, dat bedoeld is als oproep en bemoediging voor allen die zich inzetten om ons land bewoonbaar te houden voor alle bewoners, met name ook de moslims' ^v. Jan Slomp zet voor en na deze Synode nog vele bijeenkomsten op een rijtje met de daaraan verbonden namen van mensen die zich hebben ingezet voor wat uiteindelijk tot de 'Oproep en Bemoediging' leidde, waarna de Gereformeerde Kerken deze tekst definitief met synodaal gezag bekleedden. Het hoofdaccent van de tekst valt op dialoog en samenwerking, zonder dat daarbij de mogelijkheid van wederzijds getuigen en wederzijdse bekering wordt uitgesloten. Jan Slomp voegt

daaraan toe: 'Het lijkt mij dat een synode die heeft gekozen tegen *jodenzending* en voor gesprek met Israël (hoe ook verstaan!) niet nog de aanhangers van de derde Abrahamitische godsdienst, de islam, kan benaderen met een open of verborgen intentie om hen van geloof te doen veranderen. De gereformeerde synode trok de Rubicon, zij het aarzelend, over.^{vi}

De Federatie van Moslim Organisaties in Nederland (1975-1980)

Deze federatie was een instantie met een goed Nederlandsprekend kader, die optrad als voorlichter en pleitbezorger over godsdienstige aspecten van de aanwezigheid van immigranten uit islamitische landen. Het kantoor van de Federatie was een van de weinige plaatsen in Nederland waar personen of instanties die zich door moslims wilden laten informeren over de islam, terecht konden. Bij deze pleitbezorging werd de FOMON ondersteund door de Contactcommissie Moslims en Christenen in Nederland en enkele plaatselijke dialooggroepen. De ondersteuning bestond uit de gezamenlijke analyse van knelpunten op alle genoemde terreinen en uit de verbreding van de belangstelling voor deze problemen middels bijeenkomsten waarvoor diverse maatschappelijke organisaties werden uitgenodigd. De wijze waarop de Federatie de problemen rond het islamitisch onderwijs en de gebedsruimten presenteerde, leunde sterk aan tegen de aanbevelingen die op de bijeenkomsten van de Contactcommissie werden geformuleerd.^{vii} Terugkijkend op de vele ontmoetingen tijdens deze belangenbehartiging van de moslimgemeenschap in Nederland kan ik dat met een gerust hart 'dialoog ontmoetingen' noemen.

Opname 2 december 1994: Ook de TROS TRIVIANT uitzending met als deelnemers een rabbijn, dominee, priester en imam, kun je dialoog noemen. De orthodoxe rabbijn Evers zei na afloop tegen mij: 'Hoe moet ik het nou aan mijn achterban verkopen dat ik van een moslim heb verloren?'

Mij motiverende momenten van dialoog

In de loop der jaren werd ik 'kind aan huis' in het Mozeshuis. Tijdens de interreligieuze kerstnachtvieringen was ik regelmatig 'moslim van dienst'. Deze kerstvieringen in de Mozes en Aäron werden *Een wonder van verstaanbaarheid, inter-sociaal, religieus en niet-religieus*, genoemd.

Gebedje tijdens de lunch

Als dank voor alle 'iftâr uitnodigingen die burgemeester Job Cohen ontving gedurende de vastenmaand Ramadan besloot hij iets terug te doen en alle moskeevertegenwoordigers uit te nodigen in de Mozes Aaronkerk voor een feestelijke lunch. Hij deed dat op een vrijdag, precies op de tijd van het vrijdaggebed. Toen we dat tegen hem zeiden zei hij: nou dan doe jullie dat gebedje toch tijdens de lunch!! Zogezegd zo gedaan: Na een korte preek hebben we op het altaar van de Mozes en Aaronkerk het vrijdaggebed verricht.

2002 – Leidse lezingen

Tijdens de 12^e studiedag van de Stichting Leidse lezingen 11 november 2002, in de Hooglandse Kerk, in Leiden, waaraan ik mocht deelnemen, was vooral de bijdrage van Prof. A.W.J. Houtepen opvallend. Het thema was 'Islam en het Westen. Botsende religies – Theologische visies op macht in Islam en Christendom. Houtepens lezing heette: *Een huis van gebed voor alle volken*. Het meest belangwekkend is wat hij in zijn voetnoten zegt. Bijvoorbeeld voetnoot 11: 'Een zuiver monotheïsme zou alleen langs de weg van de negatie – via negatieve of apofatische theologie of in een mystiek pantheïsme - te beleven zijn. Jodendom, Christendom en Islam kennen alle drie deze mystieke weg van de Godsontmoeting, maar de hoofdstroom doet het 'verhalenderwijs': via de verwijzingen naar het leven, de daden, de wondertekens en de woorden van profeten en Godsgezanten, boden en dienaren van God. Het eigenlijke debat gaat dan over de status van deze Godsgezanten: hoe kunnen mensen het voertuig worden van Gods Geest, hoe wordt God transparant in hun woorden en

daden? Deze eenheid en enigheid van God, JHWH, Abba, Ruach die alle andere goden en belangen uit de markt prijst, is de onwrikbare kern van het nieuwtestamentische kerugma, in volstrekte trouw aan de joodse Schriften.^{viii} Van Houtepen vormen onderstaande woorden een mijlpaal in het dialogische spreken: God kent geen favorieten (Hand. 10,35).

De eenheid en heiligheid Gods moeten leiden tot een fundamenteel universalisme: God kent geen favorieten (Hand. 10,35 Bible de Jérusalem). De uitverkiezingsdoctrine's, die in alle drie de Abrahamsgodsdiensten hebben postgevat en die tot wederkerige excommunicaties, tot religieus geweld en tot de legitimatie van dominantie en imperialisme hebben geleid, moeten in het licht van de religieuze onheilsgeschiedenis radicaal van tafel (Kuschel). Geweld immers hoort niet tot de sfeer van de majesteit Gods, in God is geen geweld (brief aan Diognetus). Dit zou het centrale gesprekspunt dienen te zijn tussen Joden, Christenen en Moslims in hun omgang met elkaar, in hun hermeneutische omgang met Schrift en Traditie en in een kritische herlezing van ieders historische en actuele gebruik en misbruik van macht. Over en weer zou de vrijheid van godsdienst een vrije en waarachtige God dienende leefwijze en menselijke solidariteit moeten garanderen en door onderling gesprek en samenwerking inzicht in en begrip voor ieders religieuze erfgoed bevorderen.

Het laatste nummer van het Moslim Kwartaalblad Qiblah heette *Dialogo*. In 1992 verschenen en tien jaar later opnieuw uitgegeven, als voorbereiding op een grote *Dialogo*studiedag, die niet doorging. Vanwege het aantal en de omvang van de artikelen kwam het tijdschrift als paperback uit. De achterflaptekst luidde: "*Laat de moslims eens te rade gaan bij de joden, die hebben het al anderhalve eeuw achter de rug...*" Aldus Mr. A. Levisson in een interview met Abdulwahid van Bommel. Hij is een van de vertegenwoordigers van de drie "religies van het boek" die in "Op weg naar een dialoog" een bijdrage leveren aan de totstandkoming van een dialoog tussen joden, christenen, moslims en humanisten. Een breed scala aan onderwerpen, van de integratie van moslims in Nederland tot de christelijke erkenning van Mohammed als een profeet, moslimfundamentalisme en de angst voor antisemitisme, wordt besproken door bekende denkers als Huub Oosterhuis, Rabbijn Soetendorp, Abdulwahid van Bommel en Jan Slomp.

2003 Kinderen van Abraham

In 2003 schreven Awraham Soetendorp, een bekende rabbijn van de Liberaal Joodse gemeente (ondertussen met emeritaat, maar hij laat nog steeds van zich horen); Maria de Groot, een dichteres en theologe; en Abdulwahid van Bommel een boek: *Kinderen van Abraham*, waarin zij verhalen en gedichten uit hun eigen geloofstraditie verzamelden en er nieuwe aan toevoegden. Ze gaan over de 'eeuwige' onderwerpen, die mensen van alle tijden bezighouden: licht, liefde, geweld/vrede, (on)recht, dood, nieuw leven, tijd en eeuwigheid.

Van 2003 tot 2011 nam ik deel aan interreligieuze vredesdiensten. Eerst in de Rode Hoed tot 2009, daarna in de Doopsgezinde Singelkerk, Singel 452, Amsterdam. Zo'n dienst is eigenlijk een uitgebouwde universele eredienst. Normaal lezen leden van de soefibeweging een tekst voor uit elk van de heilige boeken van de zeven religies waarvoor ze vervolgens een kaars aansteken. Nu doen voorgangers uit die religies dat. Omdat we in stilte elkaars 'boodschappen' beluisteren, is het een vorm van dialoog. Elk van hen krijgt ongeveer 6 minuten spreektijd afgewisseld met muzikale intermezzo's die we rustig laten 'verklinken'. Dan staan we op, steken de kaars aan, geven de taper door aan de volgende spreker en lopen naar de microfoon. Het is een serene gebeurtenis.

2005

In 2005 nodigde Ari van Buuren mij uit om een gezamenlijke begeleidende tekst te schrijven bij een 'Bijbel en Koran in één cellofaan verenigd', die **samen** te koop zouden worden aangeboden in de **Free Record Shop**.^{ix} De populaire recordshop bracht de heilige boeken voor een 'verbreedend lage prijs' op de markt. "Christenen, moslims, mensen die niks geloven: ze komen allemaal bij ons", zegt directeur Juan da Silva. "Dat gaat prima. Nu willen we onze bijdrage leveren aan de verdraagzaamheid en de multiculturele samenleving."

Bij opening van het cellofaan blijkt het om de Nieuwe Bijbelvertaling te gaan. De Koran is de (bewerkte) Kramersvertaling uit 1992. Er zit ook een boekje bij met bijdragen van Nederlandse godgeleerden. Een imam en een dominee melden dat 'de God van joden, christenen en moslims één- en dezelfde is'. Het pakket ligt in de winkel vanwege de *Bijbel10daagse* die zaterdag begint aldus kerknieuws.nl.^x

Moeilijke passages 2006

in de Bijbel en in de Koran: een Trialoog in Zeeland

Als moslim sta je regelmatig op de tenen van je toehoorders. Ik herinner me een lezing in een grote kerk in Middelburg, vlak na de aanslagen op de Twin Towers. Het was al donker toen ik mijn auto bij de kerk parkeerde en daar kwam ik rabbijn Lillienthal van de liberale synagoge in Amsterdam tegen. We liepen samen rond de kerk en nergens was er een open deur te bekennen. We lachten smakelijk: 'Moet je nou zien, een moslim en een Jood die rondjes lopen om de kerk! Hoe vaak moeten we nog de omgang doen voordat de kerk opengaat?' Eenmaal binnen in de kerk vertelde ik zorgvuldig over hoe verschrikkelijk ik het vond van die slachtoffers van 9/11. Burgers mogen nooit slachtoffer worden van oorlogshandelingen. 'Maar', zei ik, 'hoge torens vangen veel vliegtuigen'. Dat was een hele spannende grap. De helft begon te lachen en de andere helft keek alsof ze ziek werd. Rabbijn Lillienthal zei na afloop dat hij het een erg harde, maar verschrikkelijk goede grap vond. Een mevrouw uit het publiek daarentegen zei dat die grap echt niet kon. Mijn grap had natuurlijk een onderliggende analyse, want het is de economie van megasteden en wolkenkrabbers die dé-humaniseert, landen uitbuit, plundert en dan is er ook een tegenreactie. En dat is nog niet alles.

In een kerk in Nijmegen was ik Paranyf van Manuela Kalsky: *'lesâ'bnû Maryam - Jezus, zoon van Maria*. De Grieks-orthodoxe Georges Khodr toonde in mijn ogen een grensoverschrijdende geest, toen hij vanuit Libanon zei: 'Palestina heeft mij gegrepen sinds ik op haar bloedend gezicht de trekken van mijn Heiland herkende. Op 5 juni 1967 (de dag waarop de junioorlog uitbrak), heb ik gekozen voor het arabisme omdat ik die dag heb gezien dat Jezus van Nazareth een Palestijnse vluchteling was geworden.'

Associërend van Schoeps naar Khodr, kom ik bij Mahmoud Mohammed Ayoub, een Syrische, blinde moslimgeleerde, die in braille een studie schrijft waarin hij zeven Koranexegesese naast elkaar legt. Hij zegt over een islamitische christologie:

"We zien dan ook dat de Jezus van de koran en de latere islamitische vroomheid - net als de Christus van het christelijk geloof en hopen - veel meer is dan een louter menselijk wezen of eenvoudigweg een boodschapper die een boek brengt. Hoewel de Jezus van de islam niet de Christus van de christenheid is, spreekt de Christus van het evangelie vaak door de eenvoudige menselijke Jezus van de islamitische vroomheid heen. Inderdaad: de vrije geesten van de islamitische mystiek hebben in de mens Jezus niet alleen het voorbeeld van vroomheid, liefde en wereldverzaking gevonden, dat zij trachten na te volgen, maar ook de Christus die de tot vervulling gekomen menselijkheid belichaamt, een menselijkheid die door het licht van God

wordt verlicht. Deze weerschijn van het goddelijk licht in het hart en in de ziel van de mens wordt in de taal van de islamitische mystiek *tadjalli* genoemd: de manifestatie van goddelijke schoonheid en majesteit in en door mensen. In dit begrip van de goddelijke manifestatie komen christelijke en islamitische Jezusbeelden op veel punten samen.”^{xi}

2008

Weblog Anja Meulenbelt: Hiwar (Arabisch voor Dialoog) in Slotervaart Weblog woensdag 2 april 2008.

Tijdens de eerste post-fitna bijeenkomst een steengoed verhaal van Ahmed Marcouch, waarin hij de afwezige Wilders direct aansprak: ‘Wat we delen met elkaar: dat de vrijheid van meningsuiting ons allebei lief is. Terecht zijn we bang voor agressieve fanatici. Maar die angst, Geert, leeft ook onder moslims, er zijn meer slachtoffers van extremisten in moslimlanden dan in het westen. Wilders wil ons waarschuwen, je angst is reëel, maar je richting is fout, zegt Marcouch. Tragisch genoeg kies je de verkeerde vijand. En bevestigt de claim dat die 6% extreme moslims spreekt namens de hele islam - en sluit de 94% van de moslims uit. Geert, jij hebt je geïsoleerd, en dat neem ik je persoonlijk kwalijk. Als politicus heb je de plicht om je opvattingen aan de realiteit te toetsen. En dat heb je niet gedaan.’ Het was goed er te zijn, tussen de mensen die aan het worstelen zijn met deze tijd, die aan het zoeken zijn naar de manier om weerstand te bieden tegen angst en haat en verdeeldheid. Die niet van plan zijn om elkaar op te geven.

2013

Het Vermoeden (10-2-2013) Ga er zondag a.s. goed voor zitten.

Annemiek Schrijver ontvangt wekelijks een gast uit verschillende religieuze tradities met uiteenlopende maatschappelijke achtergronden, die ze meeneemt in de stilte van de zondag, om met hen toevlucht te zoeken bij inspirerende woorden en met hen te praten over hun inspiratie en alledaagse spiritualiteit. Imam Abdulwahid van Bommel (1944) begon zijn leven als Wout van Bommel, zoon van een 'verwaterde katholieke' vader en een hervormde moeder. "Twee geloven op één kussen, daar komen moslims van," zegt van Bommel.

Zijn hele leven heeft in het teken gestaan van het zoeken naar eenheid met de Schepper, zoals mystici dat doen. Alles wat met de ziel te maken heeft vindt hij interessant. Via de jazzmuziek, intensieve gesprekken met andere musici en contacten met de Molukse moslimgemeenschap in Friesland, komt hij terecht bij de islam. Het heeft hem zo'n drie maanden gekost om de beslissing van zijn leven te nemen: Van Bommel legt zijn hand in die van een imam en wordt, met het uitspreken van de geloofsbelijdenis, moslim. De betekenis van zijn aangenomen naam Abdulwahid, dienaar van de Ene, wordt leidraad in zijn leven. Van Bommels heilige tekst komt uit Le Petit Prince van Antoine de Saint-Exupéry, waar de vos, de leraar van de kleine prins hem zegt: 'Dit is mijn geheim. Het is heel eenvoudig: alleen met het hart kun je goed zien. Het wezenlijke is voor de ogen onzichtbaar. 'Een tekst die daarop lijkt vindt hij in de Koran:

'Ogen kunnen Hem niet bereiken maar Hij bereikt de ogen. Want Hij is de Subtiele. Hij is Zich Bewust van alles. Om het goddelijke te bevatten heeft Hij u 'het oog van het hart' geschonken.'

Van Bommel probeert jonge moslims te leren minder aandacht te hebben voor de uiterlijkheden en de regeltjes van de islam maar meer tijd, aandacht en liefde te offeren aan anderen. Zo leer je zien met je hart, zo kom je dichterbij andere mensen en zo kom je dichterbij de Schepper.

Later had ik nog een ontmoeting in De Verwondering (5-2-2017). En dat was een zeer zeker dialogisch gesprek met Annemiek Schrijver. In mijn ogen vertegenwoordigt zij de woorden: 'Waar er twee in Mijn naam samen zijn, ben Ik de derde.' In de eerste ontmoeting liet ik een papier met deze tekst achter: 'Ken u zelf dan ken je de ander en dan kom je tot dialoog.'

'Een gemeenschappelijk Woord'

Een gemeenschappelijk fundament tussen moslims en christenen is niet enkel een zaak van een beleefde oecumenische dialoog tussen enkele geselecteerde religieuze leiders.

Christendom en islam zijn de grootste godsdiensten in de wereld en in de geschiedenis en vormen, naar men zegt, meer dan de helft van de mensheid. Dat maakt de betrekkingen tussen deze twee godsdienstige gemeenschappen tot de belangrijkste factor in de bijdrage aan een zinvolle vrede over de hele wereld. Als moslims en christenen geen vrede kennen, kan de wereld geen vrede kennen. Nu het wapenarsenaal in de moderne wereld afschrikwekkende vormen aanneemt en moslims en christenen overal door elkaar wonen als nooit tevoren, kan geen van beide partijen unilateraal een conflict winnen dat zou gaan tussen meer dan de helft van de wereldbevolking.

Onze gemeenschappelijke toekomst staat dus op het spel. Misschien staat zelfs het overleven van de hele wereld op het spel. En aan degenen die zich toch nog verheugen over onenigheid en vernietiging voor eigen baat of er uiteindelijk gewin uit hopen te halen zeggen wij dat onze eigen ziel ook op het spel staat als we falen om eerlijke pogingen te ondernemen om vrede te stichten en in harmonie samen te leven. God zegt in de Koran, "God gebiedt rechtvaardig te handelen, goed te doen, en aan de verwanten giften te geven en Hij verbiedt wat gruwelijk, verwerpelijk en gewelddadig is. Hij spoort jullie aan, misschien laten jullie je vermanen". (16: 90).

En Jezus Christus zei: "Gelukkig de vredestichters.", en "Wat heeft een mens er aan de hele wereld te winnen als hij er het leven bij inschiet?" (Matt. 5: 9 en Matt. 16: 26)

2015

Moslim als Jezus wekt wrevel^{xii}

Abbie Chalgoum in de rol van Jezus tijdens de generale repetitie voor de Tegelse Passiespelen^{xiii}. Hij hoopte op de rol van een priester, of misschien Judas, maar de van oorsprong Marokkaanse economieleraar Abbie Chalgoum (35) kreeg de rol van Jezus in de Tegelse Passiespelen. Daar was niet iedereen blij mee. Vorige week deed Chalgoum, die opgroeide in Venlo, aangifte van bedreiging. Kennelijk vindt niet iedereen het een goed idee dat u Jezus speelt.

Nee, al is dat - schat ik - niet meer dan een half procent. Maar die hebben wel de grootste mond. De jongens die ik onderweg naar de repetities in Tegelen tegenkwam op het station in Venlo, vonden het niet fijn dat ik als Marokkaan, als moslim, Jezus speel. Dat mag niet, want Jezus is een profeet en profeten mag je niet uitbeelden. Ik probeerde met ze in gesprek te gaan, maar merkte al vrij snel: dit gaat 'm niet worden. Ze bleven uitlokken en schelden. De allereerste felicitaties die ik kreeg, kwamen van de moskee. Zij zagen dat ik een rol speelde als acteur. Dat er mensen zijn die dat minder vinden, allez. Hun verlies. Dat vond ik heel mooi. Zie je, dacht ik, het kan wel. Ik speel Jezus ook alleen in zijn hoedanigheid als mens, niet als de zoon van God, want dan wordt het iets heiligs.

2018

Hamza Zaid Kailani kwam in 1964 naar Nederland. Het was in die tijd in Nederland bijna onmogelijk om over de islam te praten. Vanaf het moment dat hij Nederlands verstond, werd hij ermee geconfronteerd dat de islam werd gelijkgeschakeld met economische achterstand, polygamie en

vrouwenonderdrukking. Hij moest de islam gaan verdedigen en las in een advertentie dat een zekere dominee Verwaal in de Pniëlkerk in Utrecht over de islam kwam praten. Hij ging erheen en kon zijn oren niet geloven: 'Ik had de islam niet beter kunnen verdedigen dan hij deed. Nadien ben ik naar hem toegegaan, heb hem een warme hand gegeven en gezegd: "U heeft mij verrast, ik was gekomen om u het leven zuur te maken." Dat werd een vriendschap van tien jaar.

En, zegt Hamza: 'Naar mijn mening heeft de eerste belangrijke interreligieuze conferentie in de wereld dan ook plaatsgevonden op initiatief van de Islam. Niemand minder dan de profeet Mohammed (vzmh) heeft de leiders van de christenen uit Nadjran (Yemen) en de joodse leiders uit Mekka en Medina uitgenodigd om over het geloof te discussiëren.'

Bezinning over wat mensen binnen verschillende culturen en godsdiensten - voor elkaar herkenbaar - in de kern raakt, kan een inleiding tot verwondering worden. Verbazing of verwondering is een manier om te mediteren. Zijn naam hoeft niet te worden genoemd. Kunnen bezitten en kunnen verwonderen lijken zaken die elkaar wederzijds uitsluiten. 'Het bezit van de waarheid is het einde van de dialoog', zegt Pinchas Lapide.

[Van preken voor eigen parochie naar interreligieuze dialoog](#)

Hierbij speelt de democratisering van kennis een grote rol. Het kan nooit alleen de taak van de voorganger zijn om op theologisch niveau dialoog te bedrijven, wanneer in de woon- en leefomgeving normaal communiceren al een probleem is.

Wanneer op een hete dag in augustus de Nederlandse buurvrouw in een volksbuurt van de Randstad zich schaars gekleed in haar tuinstoel voor de deur neervlijt en de dubbel ingepakte moslim buurvrouw stapt uit het huis naast haar op straat, dan zegt zij niet: doe eens wat uit. De moslim buurvrouw zegt ook niet: doe eens wat aan. We begeven ons niet op elkaars terrein. Terwijl onze dialoog op straatniveau zou moeten beginnen met de toestemming om domme dingen tegen elkaar te mogen zeggen. Domme dingen zeggen ontspant geweldig. Ik doe het elke dag.

De eigenheid van elk mens gaat schuil in een zekere verborgenheid. Elk mens heeft recht op z'n geheim. Daaruit tevoorschijn komen is je laten zien met je gevoelens, je gezindheid, en je persoonlijk inzicht. En dat is vaak riskant. Dat risico moet beveiligd worden, anders blijven we vaag, mat, nevelig, abstract en geven ons niet prijs. We staan immers veel te snel met een oordeel klaar. Om tot een goede verstandhouding tussen mensen te komen staat de islam een leugentje om bestwil toe. We zijn daar niet verantwoordelijk voor, wel voor wat we er uiteindelijk mee doen. Naïeve, domme opmerkingen staan we elkaar toe. Er is geen hiërarchie, iedereen is gelijk. Misschien zou je dit de regels voor de dialoog op straat kunnen noemen.

Ik blijf Professor Mulder - voormalig voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland – citeren:

De ander begrijpen zoals die zelf begrepen wil worden;
vooroordelen afbouwen en tot wezenlijk begrip komen;
niet het eigen ideaal met de werkelijkheid van de ander vergelijken;
eerlijkheid en bereidheid tot zelfkritiek,
Deze adviezen vormen de eerste bouwstenen voor samen leven.

Dit mag er niet toe leiden dat wij niet kritisch doorvragen. Moslims mogen zich afvragen waarom zij de vrijheid genieten in Nederland moskeeën te bouwen en hun religie te praktiseren zoals zij vaak in eigen land niet eens kunnen. Nederlanders mogen moslims vragen waar zij voor staan in zaken als mensenrechten, medisch-ethische kwesties en milieuzaken. De grondwettelijke vrijheden van religie en vrije

meningsuiting kunnen elkaar in dat geval versterken in plaats van dat men elkaar daarmee om de oren slaat.

Maar we kunnen ons afvragen of de resultaten van de dialoog in kerken en moskeeën tot de geloofsgemeenschappen doordringen of dat ze bij de dialoogspecialisten blijven hangen. Zo'n foto met Rohingya's rondom de Paus in gebed, heeft dat een betekenis voor de dialoog? Jazeker heeft het betekenis. De Paus is een belangrijke *influencer*. Hij bouwt bruggen tussen katholieken en 'andersgelovigen'. Geert Wilders is een belangrijke *influencer*. Hij is erin geslaagd vrijwel alle politieke partijen te beïnvloeden tot een meer anti-islamitische houding uit angst voor stemmenverlies bij verkiezingen.

We moeten niet pretenderen dat de dialoog zich in een beschermde veilige ruimte afspeelt, ver van de dagelijkse werkelijkheid van de samenleving.

Veel gesprekken waaraan we terugdenken als 'aanzetten tot vormen van dialoog', zijn gevoerd buiten onze comfortzone. Er is een vorm van continue dialoog ontstaan omdat het lijkt dat 'De Islam' op het wereldtoneel door extremisten en terroristen wordt vertegenwoordigd. Wat die zeggen en doen plus de extremistische populistische reacties erop, is de dialoog geworden. Daarvan speelt zich een schaduwdialog af op de werkvloer, op straat op schoolpleinen en in de wandelgangen van ministeries en andere gebouwen van de overheid en semioverheid en in de media. Het zijn de mensen van de 'schaduwdialog' die steeds dubbel gepakt worden.

Polariserende discussies lijken in de plaats van de dialoog te komen. Het wordt voor veel mensen steeds moeilijker het goede in 'de ander' te blijven zien. Maar als je niet investeert in tijd en aandacht voor het geloof en de cultuur van 'de ander' kun je bijna geen dialoog bedrijven. Daarbij is het noodzakelijk initiatief te nemen.

Veel mensen kennen waarschijnlijk dit waargebeurde verhaal over een lerares. Op een dag was de klas tijdens haar wiskundeles erg onrustig. Ze stopte de les, want er werd op dat moment toch niets geleerd. Ze schreef alle 31 namen van de studenten op het schoolbord. Ze vertelde de studenten deze namen op te schrijven. Iedereen moest achter iedere naam 1 ding te schrijven dat positief of leuk was aan die persoon. Ze verzamelde alle blaadjes en enige tijd later, toen de klas weer rumoerig werd en niet aandachtig aan het werk was, stopte ze de klas opnieuw. Ze deelde toen aan elke student het blaadje uit waarop ze alle goede eigenschappen had geplakt, die iedereen over hem of haar had gezegd.

Een paar jaar later kreeg de lerares een telefoontje van een moeder van een oud-student. Ze vertelde het verschrikkelijke nieuws dat haar zoon was overleden tijdens 'n oorlog in het Midden-Oosten. En ze vroeg of de lerares misschien bij zijn begrafenis wilde zijn. De lerares ging er naartoe en woonde de begrafenis bij.

Na afloop kwam de moeder van de overledene naar haar toe en zei tegen haar, 'Ik wilde u dit nog zeggen. Mijn zoon droeg maar een paar dingen bij zich tijdens de oorlog, en dit is er één van. En toen liet ze het blaadje zien waarop de goede eigenschappen stonden die 31 anderen in hem hadden gezien. De brief zag eruit of hij vaak was open- en dichtgevouwen. Er waren nog een paar van haar studenten bij de begrafenis. Een jonge vrouw die dicht bij hen stond, vertelde dat zij die van haar ook altijd bij zich had. En haalde een envelop uit haar zak. Een andere oud student die erbij was vertelde dat hij het onderdeel had gemaakt van zijn huwelijksgeloften.

Een ontroerend verhaal. Soms zien we alleen de minder goede aspecten of zelfs slechte aspecten van een ander of onszelf. Veel mensen hebben een slecht zelfbeeld, terwijl er geen reden voor is. Zij zien niet de liefdevolle persoon die zij in de kern zijn, maar identificeren zich met hetgeen dit

overschaduw. Het helpt als anderen er dan voor je zijn. Of jou nog eens wijzen op de positieve eigenschappen, die jezelf niet meer ziet. Laat dit dan een motivatie zijn om ook het goede in een ander te (blijven) zien en zo nu en dan ook te benoemen.

Vredebrengers in Centraal Afrika

Een van 'drie heiligen' overleden

In de Centraal Afrikaanse Republiek is maandag imam Oumar Kobine Layama overleden. Samen met de aartsbisschop van Bangui, Dieudonné Nzapalainga, en de voorzitter van de Evangelische Alliantie reisde hij door het land om vrede te brengen waar Christenen en Moslims tegenover elkaar stonden. (Overgenomen uit: Kerk in Nood)^{xiv}

Een van de methoden om geloofswijsheden en actie - voortkomend uit geloof om sociale rechtvaardigheid te bereiken van 'anderen' - tot mij door te laten dringen, is om de woorden van de mensen in de voor hoede te contempleren. Op de website Nieuwwij heb ik een korte serie mogen brengen onder de titel 'Tel je zegeningen'.

Vader Jacques Mourad, die in Syrië een belangrijke rol vervulde in de christelijke islamitische samenleving. Navid Kermani, die ik daarna besprak zei: Vanuit een deel van de wereld waarnaar we bijna niet meer durven kijken bereiken deze woorden je. Een bloem op een puinhoop. Lieven de Cauter schetst in *Metamoderniteit voor beginners* op indrukwekkende wijze het wissen van het collectieve geheugen van de bevolking van Beiroet, tijdens een burgeroorlog van 15 jaar of meer. Hetzelfde gebeurt met het gezamenlijk geheugen van de bevolking van Syrië en Irak. Er zijn geen oude, vertrouwde plekken meer. Je oriëntatie is weg. Wie geeft wie het recht om dat te doen? De enorme veerkracht die nodig is om voor jezelf een hernieuwde oriëntatie in zo'n christen-moslim liefdesproject te vinden, wordt misschien zowel uit hoop als uit wanhoop geboren.

Vader Jacques Mourad schreef enkele dagen voordat hij door de IS werd ontvoerd in een e-mail: "De dreiging van de terroristensekte IS, die zo'n afgrijselijk beeld van de islam presenteert, is in onze regio gearriveerd. Het is moeilijk te besluiten wat we moeten doen. Moeten we onze huizen verlaten? We vinden het afschuwelijk om dat te doen. Het is vreselijk om toe te moeten geven dat we in de steek zijn gelaten – vooral door de christelijke wereld, die heeft besloten afstand te bewaren om zichzelf niet in gevaar te brengen. Wij betekenen niets voor hen."

Navid Kermani zei hierover: "een christelijke priester die kan verwachten te worden verbannen, vernederd, ontvoerd of gedood door volgelingen van een ander geloof en er toch op staat dat geloof te verdedigen – zo'n man van God vertoont een edelmoedigheid die ik nergens ben tegengekomen behalve in de levens van de heiligen." Hij voegt daar nog deze merkwaardige woorden aan toe: De liefde voor het eigene – eigen cultuur, je eigen land en ook je eigen persoon – komt tot uiting in zelfkritiek. De liefde voor een ander – een andere persoon, een andere cultuur en zelfs een andere religie – kan veel uitbundiger, zonder reserve zijn. Het is waar dat de eerste vereiste voor liefde voor de ander liefde voor jezelf is. Maar verliefd worden, zoals Vader Paolo – de oprichter van Mar Musa – en Vader Jacques deden, kun je alleen op de ander. Zij in dit geval op de islam.'

Terecht wijst Kermani erop dat de verwarring over 'de Islam' bij journalisten en islamologen mede voortkomt uit het feit dat in de moslimwereld zowel regeringsleiders, als aan overheden gelieerde instituten, als theologische scholen, als tegen de staat rebellerende groeperingen zich allemaal op 'de Islam' beroepen. Ieder van die organisaties streeft naar uniformiteit en onderdrukt op zijn manier andersdenkenden.

Tegen de stroom

Ernst Hirsch Ballin hield in 2015 de Anton de Kom-lezing. Hierin, en in zijn boek *Tegen de stroom*, kaartte hij naast zijn sympathie voor eigenzinnige vredesactivisten die tegen de stroom in durven zwemmen, een aantal universele thema's aan. Thema's die centraal zouden moeten staan op de wereldagenda. Hoeveel van de mondiale polarisatie is bewust aangestuurd? Hoeveel komt voort uit onze emotioneel bepaalde identiteit van 'eigen volk, eigen cultuur en eigen geloof eerst'? Hoeveel mensen die beslissingen kunnen nemen zijn daarover écht in gesprek en waarover zou dat gesprek moeten gaan? Hij vervolgt: "De mening dat we te maken hebben met onoverbrugbare verschillen in cultuur voedt de angst voor vreemdelingen, en dient als rechtvaardiging om de grenzen te sluiten. Maar menselijke waardigheid, hoe cultureel verschillend ook, is universeel."

Het kernbegrip van het denken over de rechten van de mens is de notie van een onvervreembare, aan iedere persoon zonder onderscheid eigen waardigheid. Men vindt het in Artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en in Artikel 1 van het veel recentere Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie. Dat hoeft helemaal niet te betekenen dat iedereen er hetzelfde onder verstaat. Maar de gedachte dat het een typisch product van westerse cultuur is dat elders geen 'geldigheid' heeft, is faliekant onjuist. De verschillen in interpretatie bevestigen juist dat het gaat om een voor ieder mens relevant en herkenbaar ijkpunt."

De moslimvolken van na de kolonisatie waren hevig op zoek naar een eigen identiteit; een eigen gezicht om de wereld te laten zien. Na 33 jaar werd besloten een antwoord te geven op de UVRM in plaats van die te ondertekenen. Het voordeel van dit nadeel is dat de *Universele Islamitische Verklaring van Mensenrechten* duidelijk maakt dat belangrijke denkers in de moslimwereld zich serieus met mensenrechten willen bezighouden. De obstakels voor de consequente uitvoering in de moslimwereld worden hier door Hirsch Ballin uitstekend beschreven.^{xv}

Ballin besluit: "Vele wegen leiden naar de erkenning van menselijke waardigheid. Het universeel menswaardige is het onuitputtelijk vermogen van mensen tot verscheidenheid. Dat zien we niet enkel in een met afweerrechten verschanste eigenheid, maar nog veel meer in de levensprojecten die door de rechten van de mens worden beschermd. De erkenning van de ander als subject in zijn of haar waardigheid duldt geen uitsluiting. Daarin ligt de veronachtzaamde betekenis van een op sociaaleconomische ontwikkeling gericht internationaal beleid. Het is ook een kenmerk van een kijk op medemensen die de ander tot een 'ding' reduceert, slechts van betekenis wegens zijn productief vermogen, als verlener van seksuele 'diensten' of als pion die in een onrechtvaardige gewapende strijd wordt geofferd in ruil voor een belofte van geneugten na de dood.

Het relativeren van rechten van de mens blijkt – na de koloniale uitbuiting – een nieuwe manier om de gretigheid naar natuurlijke hulpbronnen en goedkope arbeidskrachten ongebreideld ruimte te geven. Als we echter achterstelling en verdrukking proberen te zien door de ogen van de ander kunnen we de verschillen in omstandigheden niet negeren. Wat onverkort blijft, is de plicht aan ieder mens recht te doen en daartoe begaanbare wegen uit te zetten. Voor zulke nieuwe wegen zijn ontmoetingen nodig, en plaatsen waar blijkt dat mensen zelf meer dimensies hebben. De fricties verlopen niet langs de grenzen op de kaart, maar dwars door culturen, religies, landen en steden heen. Onze wereld kan niet worden afgebeeld in een per land monochroom ingekleurde kaart, maar is een netwerk van steden waarin mensen elkaar ontmoeten."^{xvi}

Anton Wessels geeft het een functie als openingstekst in zijn in opzet meesterlijke *Thora, Evangelie en Koran – 3 boeken, 2 steden, 1 verhaal*, als hij meteen al zegt: 'Bijbel en Koran als Een verhaal van twee steden'. Waarna hij twee vragen stelt.

Vraag 1. Tenach, Evangelie en Koran samen lezen? Voor veel mensen hebben die drie boeken, ook nog eens samen, vooral veel lettertjes. Volgens Anton Wessels is nu het moment gekomen om voor een andere leeswijze te kiezen.^{xvii} Mozes was immers geen ‘jood’, Jezus geen ‘christen’ en Mohammed geen ‘moslim’. Deze drie vallen niet samen met wat respectievelijk jodendom, christendom en islam ervan gebrouwen hebben. Bijbel en Koran zijn bedoeld om in samenhang gelezen, verstaan en uitgelegd te worden – bij voorkeur door alle drie samen: jood, christen én moslim.

Vraag 2. Hebben deze boeken een boodschap aan onze hedendaagse steden?’ Dan denk je aan steden en stedelijk gebied dat een snelle stijging van het aantal inwoners laat zien. Zoals de megasteden van China en India. In het spreken over de ‘skyline’ van Rotterdam proef je soms een verlangen daar bij te mogen horen. Dickens’ steden Londen en Parijs hebben respectievelijk 13.879.757 inwoners in 2014 en 12.405.426 inwoners in 2013.^{xviii} Hebben Tenach, Evangelie en Koran, de openbaringsteksten van de religies van het Boek, nog iets universeel verstaanbaars te zeggen aan de inwoners van de megasteden van deze tijd?

Bij Lucas staat letterlijk: ‘Wanneer u een wolk ziet opkomen in het westen zegt u meteen: er komt regen, en het gebeurt. En wanneer de wind uit het zuiden komt, zegt u: het wordt warm, en het gebeurt. Huichelaars! Het aanzien van aarde en hemel weet u te onderkennen, waarom onderkent u deze tijd niet?’

Sleutelwoorden zijn dus *inzicht* en *kern*. Vergroten van ons inzicht in de kern van het leven. De individuele geestelijke groei die daardoor eventueel op gang komt kan iets bijdragen aan de bevordering van geestelijke groei in *de ene stad*. Als we alle geografische plaatsbepaling en de door jaartallen en klok bepaalde tijdsbepaling in de *3 boeken, 2 steden 1 verhaal*, weglaten, komen we bij het ‘kleen’ dat door de hemel wordt verkoren; want wie in ootmoed wordt geboren is van het hemelse geslacht. Dan wordt Bijbel en Koran lezen en verstaan een ervaring die bij ieder mens in onze *global village* individueel kan beginnen. Te mogen leven in één stad van God en mens, lijkt het ideaal in een song van Leonard Cohen. Anton Wessels komt met zijn boodschap aardig in de buurt van zo’n lied.^{xix}

Abdulwahid van Bommel

December 2020

Eindnoten

ⁱ Het citaat is ontleend aan een mail van het Kennisplatform Integratie & Samenleving (3 december 2020). Een pedagoog vertelt iets over het onbevangen gedrag van zijn zoontje tegenover Bijbel en Koran. Hij stelt zich de vraag of we de religie-verlegenheid voorbij zijn.

ⁱⁱ Enkele kerncitaten uit: Begrip Jubileumnummer, december 1999/januari 2000. 25 jaar Begrip. Dialoog Special. Slomp. J. Begrip en Dialoog, stukjes geschiedenis.

ⁱⁱⁱ Aan die dag onder leiding van de islamoloog Prof. D.C. Mulder, werd van moslimzijde meegewerkt door Musa Suudi, Mohamed Benghanem, A. Tamir, en Abdulwahid van Bommel. Aan christelijke kant komen we de namen tegen van Dr. D. Bakker, Ds. Hoekstra, Ds. J.W. Wery, Dr. Sjef Theunis (NOVIB), Ds. W. Struys. Toen Struys het jaar daarop stierf plaatsten Turkse vrienden advertenties in Trouw.

^{iv} Gerrit Manenschijn geboren in 1931, is een theoloog, filosoof en ethicus. Hij verwierf bekendheid door zijn indringende studies over de filosofie en ethiek van Thomas Hobbes, Adam Smith, Immanuel Kant en John Rawls. Manenschijn is emeritus-hoogleraar christelijke ethiek aan de Vrije Universiteit. Hij publiceert regelmatig en preekt bijna elke zondag. Hij stelt dat de discussie over zaken als integratie en generaal pardon meestal uitloopt op de vraag of je vóór of tegen de multiculturele samenleving bent. De verkeerde vraag want de multiculturele samenleving bestaat al. We kunnen ons beter afvragen hoe we de multiculturele samenleving zodanig vorm kunnen geven dat allen er wel bij varen, zowel nieuwkomers als oudgedienden. Manenschijn gaat in op een aantal thema's en vragen: Is er sprake van multicultureel gemakker en multiculturele verwarring? Hoe fataal is het verschil tussen autochtoon en allochtoon? Hoe kan integratie van twee kanten komen? Wat is de rol van religie bij integratie? Vraagt een leefbare multiculturele samenleving om een krachtige overheid? En hoe moeten wij daar zelf mee omgaan? Met name jongeren die de vertrouwde omgeving van het platteland verlaten, in de stad gaan werken of studeren en daar heel direct met de multiculturele samenleving in aanraking komen.

^v Acta Synode van Dokkum, art. 147; 11 april 1984

^{vi} <https://begripmoslimschristenen.jouwweb.nl/>

^{vii} Landman N. (1992) Van Mat tot Minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland. VU uitgeverij. Amsterdam. (blz. 243-249).

^{viii} Redactie Leidse Lezingen. (2002). De Islam en het Westen. Botsende religies – theologische visies op macht in Islam en Christendom.

Abdulwahid van Bommel, A.W.J. Houtepen, G.G. de Kruijff en A. Wessels. H. Mintjes, G. Speelman, J. Slomp, C. van der Kooij, Nasr Abu Zayd, Mohamed Sini, Ljamai, Th. W.A. de Wit en J.A.B. Jongeneel.

^{ix} <https://www.trouw.nl/nieuws/bijbel-en-koran-samen-te-koop-in-cd-winkel~bbfee91a/>

^x Bron: Maghreb.nl

^{xi} Ayoub, Mahmoud. (1978). Redemptive Suffering in Islam. Towards an Islamic Christology: The Death of Jesus, Reality or Delusion. Den Haag.

^{xii} Marinde van der Breggen – TROUW 11/08/15, 08:02; een deel van deze tekst is ook ontleend aan het ANP.

^{xiii} Sinds 5 januari 2014 staan de Tegelse Passiespelen op de Unesco-lijst voor immaterieel erfgoed.

^{xiv} **Faith in action for social justice**, Imam Omar Kobine Layama, Archbishop Dieudonné Nzapalainga and The Rev. Nicolas Guérékoyame-Gbangou - Source: [Time Magazine](#) | Jim Wallis. As violence ravages Central African Republic, three men are working tirelessly for peace to hold their country together. Imam Omar Kobine Layama, president of the Central African Islamic Community; Dieudonné Nzapalainga, the Archbishop of Bangui; and Nicolas Guérékoyame-Gbangou, president of the Evangelical Alliance of the Central African Republic, are religious leaders who actually do what their faith tells them to do. Sharing a meal with these three showed me again what can happen when faith leaders walk their talk. Their witness has come with significant personal costs. For example, Imam Layama and his family have lived with the Archbishop since December when it became too dangerous in Bangui to stay in the imam's house. Because of their efforts the world is taking notice of the conflict. The imam eloquently stated an important truth: "Politics try to divide the religious in our country, but religion shouldn't be a cause of hate, war or strife." Zie ook: <https://sojo.net/about-us/news/imam-omar-kobine-layama-archbishop-dieudonn-nzapalainga-and-rev-nicolas-gu-r-koyame>

^{xv} De Islamic Council of Europe werd in 1973 in Londen opgericht. Dit platform bracht moslimgeleerden bij elkaar die onder meer de problematiek van moslims in het westen bespraken. Gedurende ongeveer tien jaar werden een serie conferenties en congressen georganiseerd die veel 'vernieuwend denken stimuleerde. De 'denktank' van deze organisatie hield zich vooral bezig met twee documenten: een antwoord op de mensenrechtenverklaring van de Verenigde Naties en een model voor een islamitische grondwet. Hiervoor waren inhoudelijk verantwoordelijk, de voormalige premier van Soedan, Sadiq al-Mahdi, twee vooraanstaande Pakistaanse juristen A.K. Brohi en Khalid Ishaque, de rechter Midhat Azzam en Dr. Kholi uit Egypte. Hun werk wordt voortgezet door een aantal moslimgeleerden die zich met Islam en Mensenrechten bezighouden: Recep Senturk (Istanbul University); Abdulaziz Sachedina (George Mason University); Arnold Yasin Mol (Universiteit Leiden); Mashood Baderin (SOAS University of London); Abdullahi Ahmed an-Naim (Emory University); Anver M. Emon (Toronto University); Ahmed Moussalli (Florida University); Mohammed Fadel (Toronto University); Khaled Abou El Fadl (Berkley University) and Asma Afsaruddin (John Hopkins University).

^{xvi} [3] De notie van menselijke waardigheid is niet exclusief voorbehouden aan auteurs die in een Europese taal schrijven; het werk van Hans Joas en recentelijk het grote Oxford Handbook on Human Dignity laten dat zien, met verwijzingen naar de bronnen in velerlei religies en culturen. (Hirsch Ballin).

^{xvii} 2] Overal staat 'leeswijzer' maar dat moet volgens mij leeswijze zijn

^{xviii} 3] Tokio heeft een aantal inwoners van ca. 37.800.000 (2015), met een jaarlijkse groei van 0,6 %. Jakarta heeft ca. 30.000.000 inwoners, met een jaarlijkse groei van 2 % en Istanbul heeft ca. 14.800.000 inwoners met een jaarlijkse groei van 2,8 %.

^{xix} 4] Volgens de *Journal of Muslim Minority Affairs*, maart 2014, is er een Engelse vertaling van Thora, Evangelie en Koran. En komt er in Beirut een Arabisch editie. Hopelijk met een betere eindredactie en tekstcorrectie dan die van Kok, Kampen.